

Ukiukwaji wa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji katika Kazi za Kitaaluma za Wanafunzi wa Shule za Msingi Tanzania

Rehema Stephano

Ikisiri

Makala haya ni zao la tasnifu ya Stephano (2015) yenye mada ya “Uzingatizi wa Viakifishi katika Uandishi wa Kitaaluma: Mifano kutoka Shule za Msingi Tanzania.” Makala inabainisha misingi mikuu ya Nadharia Tumizi ya Uakifishaji na kuonesha ukiukwaji wake katika nyaraka zinazotumika kufundishia na kujifunzia Kiswahili katika shule za msingi. Data za utafiti huu zimetokana na mapitio ya nyaraka za kufundishia na kujifunzia Kiswahili. Nyaraka hizo ni vitini vya masomo ya wanafunzi wa Darasa la VI na VII, na vitabu vya kiada na viongozi vya walimu Darasa I - VII. Matokeo ya uchunguzi wetu yanaonesha kuwa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji haizingatiwi kwa uhakika, hasa katika uandishi wa insha. Ni viakifishi vichache tu, nukta, kiulizo, mshangao (viakifishi vya Safu 1) na mkato (kiakifishi cha Safu 4) ikilinganishwa na idadi inayopendekezwa na nadharia (ambavyo ni viakifishi kumi na vinne), ndivyo vinavyotumika. Zaidi, matokeo yanaonesha kuwa, pamoja na kutumika, viakifishi hivyo havitumiki kwa usahihi. Kwa hiyo, makosa ya kuandika sentensi bebanifu, sentensi tata na vipande sentensi hutokea. Makala yanapendekeza Nadharia Tumizi ya Uakifishaji kuzingatiwa wakati wa kuandika ili kuandika matini zinazoeleweka kwa wasomaji.

1.0 Utangulizi

Nadharia Tumizi ya Uakifishaji ya Meyer (1989), ambayo imenyumbuliwa na Stephano (2015), ni sehemu ya Nadharia Sasa ya Lugha Tumizi ya Leech (1983). Katika Nadharia ya Lugha Tumizi ya Leech, ili kupata maana, viambajengo mbalimbali vya lugha huchunguzwa na kubainishwa kwa kuzingatia safu na aina zake kama ifuatavyo:

a) Safu

Viambajengo huchanganuliwa kwa mfuatano wa kikubwa hadi kidogo. Viambajengo hivyo ni hivi vifuatavyo:

- i) Sentensi;
- ii) Vishazi;
- iii) Virai/vikundi;
- iv) Maneno.

b) Aina

Aina mbalimbali za kila kiambajengo huainishwa.

- i) Aina za maneno; kwa mfano, nomino, vielezi na vivumishi;
- ii) Aina za virai; kwa mfano, kirai nomino, kirai kitenzi na kirai kielezi;
- iii) Aina za vishazi; kwa mfano, vishazi huru/si huru, vishazi ukomo/siukomo, vishazi bebwa/sibebwa.

Leech anasema kuwa, ili mawasiliano madhubuti yafanyike, ni lazima mtumiaji yeyote wa lugha ajue safu za vipashio vya lugha pamoja na aina za vipashio hivyo. Anaamini kuwa kuandika ni kutumia lugha katika kuwasiliana kimaandishi. Hivyo, ili zoezi hilo lifanikiwe, ni lazima uakifishaji sahihi ufanyike. Ni kutokana na utumizi wa nadharia hiyo ya Leech, ndipo Meyer (1989) aliweza kuibua Nadharia Tumizi ya Uakifishaji.

1.1 Misingi ya Nadharia Tumizi ya Uakifishaji

Nadharia Tumizi ya Uakifishaji inasema kuwa viakifishi vina dhima kubwa sana katika mawasiliano. Lengo kuu la kutumia viakifishi ni kuhakikisha wasomaji wanaelewa matini kwa wepesi, dhima ambayo inabainishwa kutokana na viakifishi kutenganisha na kuunganisha vipashio vya kisintaksia, kisémantiki na vya kiprosodi. Kwa msingi huo, Meyer (1989) anadhihirisha kuwa uakifishaji una mchangamano mkubwa wa kimahusiano na sintaksia, semantiki na prosodi.

Katika Nadharia Tumizi ya Uakifishaji, Meyer (ametajwa) ametohoa Nadharia ya Lugha ya Sheria na Kanuni Msingi za Uakifishaji ya Leech (ametajwa). Kwa mujibu wa Meyer (ametajwa), sheria zinafafanua bayana sehemu zinazopaswa kuakifishwa na aina ya viakifishi vinavyopaswa kutumika. Kanuni zinahusu uteuzi wa viakifishi ambavyo ni mwafaka zaidi katika muktadha husika.

Aidha, nadharia hii inaziweka sheria na kanuni za uakifishaji katika safu maalumu zinazomsaidia mwakifishaji kujua aina za miundo ambayo sheria za uakifishaji zinaruhusu waandishi kutusha¹ viakifishi. Safu hizo zinaonesha kuwa viakifishi vinatofautiana kulingana na viambajengo vinavyotushwa. Viakifishi kama nukta, vinatusha viambajengo vya ngazi ya juu ambavyo ni sentensi. Viakifishi kama mkato, kwa mfano, vinatusha viambajengo kama maneno na virai ambavyo ni vidogo kuliko sentensi. Kwa maneno mengine, Nadharia Tumizi ya Uakifishaji imeweza kubainisha kuwa kila kiakifishi kina uzito wake kulingana na ukubwa wa tungo kinakotushwa. Viakifishi vya safu ya juu ni vizito. Vinatushwa katika tungo za ngazi ya juu. Viakifishi vya ngazi ya chini ni vyepesi. Vinatushwa katika tungo za ngazi ya chini. Safu hizo

¹ Kitenzi *tusha* kinatokana na kitenzi *tua* chenye maana ya weka chini. Katika makala haya, kitenzi *tusha* kimetumika kwa maana ya kuweka viakifishi katika mipaka ya vipashio.

zinajumuisha viakifishi kumi na vinne (14). Navyo ni nukta (.), kiulizo (?), mshangao (!), nuktapacha (:), paradesi (/), deshi (—), mkwaju (/), mnukuo (“/”), nuktakatishi (...), parandesimraba ([/]), nuktamkato (;), mkato (,), kiungo (-) na ritifaa (’). Safu hizo ni tano (5) kama zinavyooneshwa hapo chini.

Kielelezo 1: Safu za Viakifishi

Safu 1

Nukta	sentensi
Kiulizo	sentensi
Mshangao	sentensi

Safu 2

Nuktapacha	sentensi, kishazi, kirai
Paradesi	sentensi, kishazi, kirai
Deshi	sentensi, kishazi, kirai
Mkwaju	sentensi, kishazi, kirai
Mnukuo	sentensi, kishazi, kirai
Nuktakatishi	sentensi, kishazi, kirai
Parandesimraba	sentensi, kishazi, kirai

Safu 3

Nuktamkato	kishazi; kishazi, kirai katika ufuatani
------------	---

Safu 4

Mkato	kishazi, kirai
-------	----------------

Safu 5

Kiungo	kirai
Ritifaa	kirai

Chanzo: Meyer (1989) na Stephano (2015)

Meyer (1989) anasema kwamba, ili tungo iwe sentensi (iweze kutushwa viakifishi mwisho), ni lazima iweze kuunda maswali ya ndiyo/hapana. Kama tungo hizo haziwezi kuunda maswali hayo, basi, zitakuwa vipande sentensi.

Vilevile, Meyer (ametajwa) anasema kuwa kundi neno lolote linaloweza kuondolewa katika sentensi bila kuharibu maana na muundo, ni kikundi kielezi (KE). Sheria za kuakifisha KE ni mbili:

Sheria 1: KE mwanzo vinaweza kuakifishwa kwa nunge au mkato.

Sheria 2: KE vinavyotokea pahala pengine katika sentensi, vinaweza kuakifishwa kwa nunge, mkato mmoja au mikato miwili, deshi au parandesiduaru.

Kwa mujibu wa Meyer, sheria hizo mbili zina kanuni nne ambazo zinaonesha jinsi ya kuakifisha KE kwa viakifishi mwafaka. Kanuni hizo ni kanuni ya kisintaksia, kisemantiki, kiprosodi na kiuchomozi.

Kanuni ya Kisintaksia: Iwapo tungo ni ndefu na changamani, ni lazima iakifishwe kwa kiakifishi kizito zaidi. KE vifupi viakifishwe kwa kiakifishi nunge².

Katika muktadha huu, kiakifishi kizito kabisa cha kuakifisha kirai ni mkato. Kwa hiyo, kwa kutumia kanuni hii, KE kinaweza kuakifishwa kama inavyoonekana katika mfano ufuatao:

- (1) *Wakati mwalimu anawafundisha wanafunzi wake kwa bidii, wao hawaoneshi jitihada yoyote ya kujisomea.*
- (2) *Kesho asubuhi nitakuja kukuona.*

Kanuni ya Kisemantiki: iwapo tungo hazina uhusiano wa kimaana, ni lazima iakifishwe kwa kiakifishi kizito kabisa.

KE unganishi, ni lazima viakifishwe kwa mkato kwa sababu vina dhima ya uunganishi, lakini KE vya wakati/mahali vinaakifishwa kwa nunge; kwa mfano:

- (3) *Hatimaye, mwalimu aliondoka na kuwaacha wanafunzi darasani.*
- (4) *Kesho asubuhi nitakuja kukuona.*

Kanuni ya Kiprosodi: Iwapo hakuna pumziko kabla na/au baada ya KE, tungo hiyo iakifishwe kwa nunge; kwa mfano:

- (5) *Imekubaliwa, kwa hiyo, kila mwanafunzi mtoro alipe faini ya shilingi 5000.*

Kanuni ya Kiuchomozi: ili kuidhoofisha tungo, ifungie kwa parandesiduaru. Kuvuta usikivu katika tungo, akifisha kwa kiakifishi sisitizi au kiakifishi ambacho si mwafaka kuakifisha tungo fulani.

² Kiakifishi nunge ni dhana inayobeba hali ya kutokuwapo kwa kiakifishi kinachotakiwa kuwapo katika mpaka wa kipashio.

Sehemu ya kwanza ya kanuni hii inashadidia kuwa mabano huashiria kwamba vipengele vinavyofungiwa ni vya ziada; kwa mfano:

- (6) Uchomozi katika uakifishaji (kama anavyofasili Stephano, 2012) ni hali ya kuakifisha kipashio fulani cha lugha kwa kiakifishi kisicho mwafaka.

Sehemu ya pili inabainisha namna mbili ambazo uakifishaji unaweza kuibua athari za kimitindo. Namna ya kwanza ni kutumia ama deshi au mshangao (ambavyo ni viakifishi sisitizi) bila kujali vinatokea katika aina gani ya tungo.

Kwa kuwa sentensi pekee ndiyo inayoweza kuakifishwa kwa mshangao, deshi ndio kiakifishi pekee kinachoweza kuakifisha KE kilichopo katikati au mwishoni mwa sentensi ili kukisisitiza; kwa mfano:

- (7) Mwalimu—kwa sababu ya ukosefu wa muda—ameagiza kila mwanafunzi ajisomee mwenyewe.

Namna ya pili ni kutumia kiakifishi tofauti na kile kinachotushwa katika tungo fulani. Kuweka mkato baada ya KE wakati/mahali, ambacho, kwa kawaida, huakifishwa kwa nunge, kwa mfano, kunakifanya kiwe chomozi na sisitizi zaidi; kwa mfano,

- (8) Kesho, nitakuja asubuhi sana.

Meyer (ametajwa) anasema kwamba, ili kubainisha tungo ambatani, wanafunzi wanapaswa kujua kuwa kundi lolote la maneno linalounganishwa kwa viunganishi bayana au fiche³: *na, au, lakini, si, wala, bado*, ni tungo ambatani. Kuna sheria mbili za kuakifisha tungo ambatani kwa mujibu wa Meyer (ametajwa).

Sheria 1: Tungo ambatani zilizounganishwa kwa kiunganishi bayana, zinaweza kuakifishwa kwa nunge au kwa mkato, nuktamkato, nukta na deshi (angalia mifano 11-14 hapo chini).

Sheria 2: Tungo ambatani zinazounganishwa kwa kiunganishi fiche, zinaweza kuakifishwa kwa nuktamkato (angalia mfano 11 hapo chini).

Kwa mujibu wa Meyer (ametajwa), kanuni zilezile zinazotumika kuakifisha KE, ndizo zinatumika kuakifisha tungo ambatani. Nazo ni hizi zifuatazo:

Kanuni ya kimuundo: Tungo ambatani fupi na ambazo si changamani, zinaakifishwa kwa nunge, lakini zile ndefu na changamani ni lazima ziaakifishwe kwa kiakifishi kizito.

³ Viunganishi bayana ni viunganishi dhahiri ambavyo vipo katika tungo. Viunganishi fiche ni viunganishi vinavyodhaniwa kuwapo katika sehemu fulani inayotakiwa kuakifishwa kwa kiakifishi fulani.

Ingawa kanuni ya kimuundo inakata kuwili, kwenye KE unganishi na vishazi ambatani, katika vishazi ambatani, mwandishi ana uhuru wa kutumia viakifishi vingi zaidi kama vile nukta, nuktamkato, mkato, deshi au nunge kama inavyooneshwa katika mifano ifuatayo:

- (9) Mwajuma alichelewa darasani. Aliadhibiwa na mwalimu.
- (10) Mwajuma alichelewa darasani; akaadhibiwa na mwalimu.
- (11) Mwajuma alichelewa darasani, na mwalimu alimwadhibu.
- (12) Mwajuma alichelewa darasani—akaadhibiwa na mwalimu.
- (13) Mwajuma alichelewa darasani na mwalimu akamwadhibu.

Kwa hiyo, tofauti na kuunganisha sentensi ambatani kwa kutumia viakifishi vilivyooneshwa hapo juu, matokeo yake ni kuunda sentensi bebanifu.

Kanuni ya Kisemantiki: Tungo zinazohusiana kimaana, zinatakiwa kuakifishwa kwa kiakifishi chepesi. Zile ambazo hazihusiani, zinatakiwa kuakifishwa kwa kiakifishi kizito kabisa. Meyer anadai kuwa, kwa sababu kiunganishi ‘na’ kinaashiria uhusiano wa karibu wa maana baina ya vipashio inavyounganisha, hakiakifishwi hata kama kinaunganisha vishazi. Kiunganishi ‘lakini’, kwa upande mwingine, kinaashiria ulinganisho baina ya pande kinazoziunganisha. Kwa hiyo, kiunganishi hiki kinaakifishwa hata kama kinaunganisha tungo fupi. Angalia mifano ifuatayo.

- (14) Baba analima na kupanda mtama.
- (15) Ali aliwahi, lakini Asha alichelewa.

Pia, kanuni ya kisemantiki inayoongoza uakifishaji wa tungo ambatani zinazounganishwa kwa kiunganishi fiche, inaamuru uteuzi wa nuktamkato (ambacho ni kiakifishi mwafaka) kuonesha viakifishi hivyo vinahusiana.

2.0 Ukiukwaji wa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji katika Maandiko ya Wanafunzi wa Shule za Msingi Tanzania

Makala haya yanajadili ukiukwaji wa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji kwa kuchunguza vitini vya wanafunzi na vitabu vya kiada na viongozi vya walimu katika shule za msingi.

2.1 Ukiukwaji wa Nadharia ya Tumizi ya Uakifishaji katika Vitini vya Masomo ya Wanafunzi

Uchunguzi kuhusu matumizi ya Nadharia Tumizi ya Uakifishaji katika uandishi wa kitaaluma kwa wanafunzi wa shule za msingi Tanzania unaonesha kuwa nadharia hii, kwa kiasi kikubwa, haizingatiwi. Pale nadharia hii inapozingatiwa, wanafunzi wanaeleweka vizuri. Imebainika kuwa wanafunzi wanafahamu

matumizi ya viakifishi vya *Safu 1*, lakini wanakosa umakini na utunduizi pindi wanapoandika aya na insha na kujikuta wakifanya makosa ambayo, bila shaka, wangukuwa makini, wangeyaepuka. Norton & Green (2002) wanasema kuwa, wanafunzi wanapoandika sentensi pweke, huakifisha, lakini wanapoandika aya na insha, husahau kuakifisha.

Uchunguzi wa vitini vya masomo ya wanafunzi wa shule za msingi unaonesha kuwa ukiukwaji wa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji una madhara katika uandishi. Miongoni mwa madhara hayo ni kuandika sentensi bebanifu, sentensi tata na vipande sentensi.

2.1.1 Kuandika Sentensi Bebanifu

Uchunguzi umeonesha kuwa wanafunzi wanakiuka matumizi ya viakifishi vya *Safu 1* na ya *3* ya Nadharia Tumizi ya Kiukifishaji. Ukiukwaji huu unasababisha uundaji wa sentensi bebanifu, yaani kuandika viini vingi vya taarifa⁴, kuanzia viwili na kuendelea, kama sentensi moja bila kuvitenganisha kwa viakifishi mwisho vinavyostahili na/au kuviunganisha kwa kiakifishi unganishi (nuktamkato). Mifano ifuatayo ni ithibati ya ukiukwaji wa matumizi ya viakifishi vya *Safu 1* na *Safu 3*.

1. (a) Sentensi Bebanifu

Nomino ni neno linalotaja kitu, mtu, mahali au hali kwa kifupi nomino huandikwa N.

(b) Viini vya Taarifa

- (i) Nomino ni neno linalotaja kitu, mtu, mahali au hali.
- (ii) Kwa kifupi, nomino huandikwa N.

(c) Sentensi Sahihi

Nomino ni neno linalotaja kitu, mtu, mahali au hali. Kwa kifupi, nomino huandikwa N.

2. (a) Sentensi Bebanifu

Siku moja Matonya aliamua kufyeka shamba kubwa alipanda zao la pamba. alilima na kupata mazao megini baada ya kupata mazao alienda kuyauza sokoni Bwana matonya alipata pesa aliamua kujenga nyumba ya kisasa.

⁴ Kiini kimoja cha taarifa kina jozi moja ya kikundi nomino (KN) na kikundi ktenzi (KT).

(b) Viini vya Taarifa

- (i) Siku moja Matonya aliamua kufyeka shamba kubwa.
- (ii) Alipanda zao la pamba.
- (iii) Alilima na kupata mazao mengi.
- (iv) Baada ya kupata mazao, alienda kuyauza sokoni.
- (v) Bwana Matonya alipata pesa.
- (vi) Aliamua kujenga nyumba ya kisasa.

(c) Sentensi Sahihi

Siku moja Matonya aliamua kufyeka shamba kubwa. Alipanda zao la pamba. Alilima na kupata mazao mengi. Baada ya kupata mazao, alienda kuyauza sokoni. Bwana Matonya alipata pesa. Aliamua kujenga nyumba ya kisasa.

Kama tulivyokwishaona, Nadharia Tumizi ya Uakifishaji inadai kwamba tungo zinazoweza kuunda maswali ya ndiyo/hapana, zinatakiwa kutushwa nukta (kiakifishi cha *Safu I*) mwishoni. Vilevile, nadharia hii inadai kuwa tungo zenye vipashio vya KN na KT zaidi ya viwili, ni sentensi ambatani; hivyo, zinapaswa kuunganishwa kwa viunganishi bayana au fiche: *na, au, lakini, si, wala na bado*. Meyer (ametajwa) anatoa sheria mbili za kuakifisha sentensi hizi. Mosi, sentensi ambatani zikiunganishwa kwa kiakifishi bayana, ziakifishwe kwa nunge au mkato, nuktamkato, nukta na deshi. Pili, sentensi ambatani zikiunganishwa kwa kiunganishi fiche, ziakifishwe kwa nuktamkato. Kanuni ya kimuundo inayoongoza uakifishaji huu, kwa mujibu wa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji, inabainisha kutushwa kwa nukta, nuktamkato, mkato, deshi na nunge katika sentensi hizi. Kanuni ya kisemantiki inaelekeza kutumia kiunganishi na mkato ikiwa kiunganishi kama 'lakini' kinaonesha ulinganisho wa kimaana katika vishazi vinavyounganishwa. Pia, inabainisha kutumika kwa kiunganishi na nunge iwapo kiunganishi kama 'na' kinaonesha uhusiano wa karibu wa kimaana baina ya vishazi vinavyounganishwa na kiunganishi bayana. Aidha, kanuni ya kisemantiki inaelekeza kwamba sentensi ambatani zinazounganishwa kwa kiunganishi fiche, ziakifishwe kwa nuktamkato kuonesha kuwa zinahusiana na kukamilishana (rejea misingi ya Nadharia Tumizi ya Uakifishaji hapo juu).

2.1.2 Kuandika Sentensi Tata

Uchunguzi wa vitini vya masomo ya wanafunzi pia, umebaini kukiukwa kwa matumizi ya viakifishi vya *Safu I* kunakosababisha kuandikwa kwa sentensi zinazoishia na kiakifishi nunge. Tatizo hili linatokana na kutotushwa kwa viakifishi mwisho mwafaka na kunakozifanya tungo husika kuwa tata. Kama tulivyokwishaona katika sehemu iliyotangulia, Nadharia Tumizi ya Uakifishaji

inataka tungo yoyote yenye muundo wa kikundi nomino (KN) na kikundi kitenzi (KT) itushwe kiakifishi mwisho (*Safu 1*) mwafaka. Mifano 3 - 4 hapo chini inaonesha sentensi tata (kipengele a) na kupendekeza sentensi sahihi (kipengele b) kwa kutusha viakifishi mwisho vinavyostahili kulingana na muktadha wa sentensi yenyewe.

3. **(a) Sentensi Tata**

Nyerere alipigania haki za wanyonge popote duniani

(b) Sentensi Sahihi

- (i) Nyerere alipigania haki za wanyonge popote duniani.
- (ii) Nyerere alipigania haki za wanyonge popote duniani?
- (iii) Nyerere alipigania haki za wanyonge popote duniani!

4. **(a) Sentensi Tata**

Hawa waliniuliza mimi kuhusu wewe

(b) Sentensi Sahihi

- (i) Hawa waliniuliza mimi kuhusu wewe.
- (ii) Hawa waliniuliza mimi kuhusu wewe?
- (iii) Hawa waliniuliza mimi kuhusu wewe!

Kitendo cha sentensi kuishia na kiakifishi nunge, kinaifanya sentensi ishindwe kueleweka; mathalani, kama ni ya kuuliza, kueleza hisia au kutaarifu (APA, 2001). Kwa hiyo, ni lazima dhima ya sentensi ibainishwe kwa kuwekwa kiakifishi mwisho ambacho ni sahihi.

2.1.3 Kuandika Vipande Sentensi

Uchunguzi wa vitini vya masomo ya wanafunzi umeonesha kuwapo kwa vipande sentensi katika kazi za wanafunzi. Imedhihirika kwamba vipande sentensi vingi vinatushwa nukta mwishoni kana kwamba ni sentensi zinazojitosheleza, kosa ambalo, kwa mujibu wa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji, linatokana na kutotumika kwa nukta (kiakifishi cha *Safu 1*) ipasavyo. Vipande sentensi vilivyobainishwa vina sura anuwai. Miongoni mwazo ni KN, KT, vishazi tegemezi, KN + KT (ele) (sentensi zisizo na KN2/KN3), KN2/KN3 na KE (taarifa za ziada) peke yake. Mifano (5-10) hapo chini inaonesha vipande sentensi (kipengele a), vipashio vinavyokosekana (kipengele b) na kupendekeza vikamilisho vyake (kipengele c).

5. (a) **Matini Sisahihi**
Mwalimu j.k nyerere wa Tanzania. Nyerere alipigania haki za wanyonge popote duniani
- (b) **Kipande Sentensi**
Mwalimu J.K Nyerere wa Tanzania.
- (c) **Kipashio Kinachokosekana**
KT
- (d) **Matini Sahihi**
Mwalimu J.K Nyerere wa Tanzania **alipigania haki za wanyonge popote duniani.**
6. (a) **Matini Sisahihi**
Nina sikitika kukujulisha kuwa hukuchaguliwa kujiunga na shirika la Reli Tanzania. Kwa kuwa umri wako ni mdogo na pia hujahitimu elimu ya msingi.
- (b) **Kipande Sentensi**
Kwa kuwa umri wako ni mdogo na hujahitimu Elimu ya Msingi.
- (c) **Kipashio Kinachokosekana**
Kishazi Huru
- (d) **Matini Sahihi**
Ninasikitika kukujulisha kuwa hukuchaguliwa kujiunga na shirika la Reli Tanzania kwa kuwa umri wako ni mdogo na hujahitimu Elimu ya Msingi.
7. (a) **Matini Sisahihi**
Vitabu vingi vya darasa la sita. Vinapatikana kwenye duka la meneja wa vitabu
- (b) **Kipande Sentensi**
Vitabu vingi vya darasa la sita.
- (c) **Kipashio Kinachokosekana**
KT
- (d) **Matini Sahihi**

Vitabu vingi vya Darasa la Sita **vinapatikana kwenye duka la meneja wa vitabu.**

8. (a) **Matini Sisahihi**
Orodha ya vitabu vyote vya kiswahili darasa la sita.
- (b) **Kipande Sentensi**
Orodha ya vitabu vyote vya Kiswahili Darasa la Sita.
- (c) **Kipashio Kinachokosekana**
KT
- (d) **Matini Sahihi**
Orodha ya vitabu vyote vya Kiswahili Darasa la Sita, **imekamilika.**
9. (a) **Matini Sisahihi**
Lengo la barua hii ni kukutaarifu kuwa rafiki yetu amefariki kwa ugonjwa wa maralia tarehe 6/1/2014 katika mkoa wa dodoma malaria ni ugonjwa hatari unaotokana na mbu jike. Mbu jike aina ya anofelesi anayeambukiza ugonjwa huo.
- (b) **Kipande Sentensi**
Mbu jike aina ya anofelesi anayeambukiza ugonjwa huo.
- (c) **Kipashio Kinachokosekana**
KT
- (d) **Matini Sahihi**
Lengo la barua hii ni kukutaarifu kuwa rafiki yetu amefariki kwa ugonjwa wa malaria (ugonjwa unaoambukizwa na mbu jike aina ya anofelesi) tarehe 6/1/2014 katika Mkoa wa Dodoma.
10. (a) **Matini Sisahihi**
Tunaomba kucheza mechi ya kirafiki ya mpira wa miguu na wanafunzi wa darasa lasita hapo shuleni kwako. Siku ya Ijumaa saa 4:00 asubuhi katika uwanja wa C Shule ya Msingi.
- (b) **Kipande Sentensi**
(i) Siku ya Ijumaa saa 4:00 asubuhi katika uwanja wa Shule ya Msingi

(c) **Vipashio Vinavyokosekana**

KN + KT

(d) **Matini Sahihi**

Tunaomba kucheza mechi ya kirafiki ya mpira wa miguu na wanafunzi wa Darasa la Sita hapo shuleni kwako siku ya Ijumaa saa 4:00 asubuhi katika uwanja wa Shule ya Msingi C.

2.2 Ukiukwaji wa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji katika Vitabu vya Kiada na Viongozi vya Walimu

Uchunguzi wa vitabu vya kiada na viongozi vya walimu umedhihirisha kukiukwa kwa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji pale ambapo matumizi ya viakifishi mbalimbali yameonekana kutokuwa sahihi. Hali hii imeonekana kuhatarisha uelewa wa namna ya kutumia viakifishi mbalimbali, na hivyo, kutomjengea mwanafunzi ujiamini na uhakika wa kuakifisha andiko. Bouyakoub-Bouabdallah (2012) anasema ili uwe mwandishi mzuri, ni lazima ujifunze kuakifisha kwa uhakika na uthabiti.

Katika *Educational Books Publishers Ltd 5 (MWL)*, mwongozo wa kusahihisha Zoezi la 19, unaonekana kutotenga vishazi tegemezi mwanzo *Pita alipomwona Ana* na *Ukifika Shinyanga* vilivyomo katika sentensi 5 na 6 kwa mkato. Miongozo hiyo inawasilishwa hapo chini:

Sura ya 5 Zoezi 19

1. Tausi, nenda chumbani ukaniletee mkoba wangu.
2. Nipatie kilo moja ya mchele, mafuta ya kupikia, na sabuni ya kuogea.
3. Bila shaka, Helena alikuarifu habari ya harusi.
4. Je, Helena alikuarifu habari ya arusi?
5. **Pita alipomwona Ana** akasema, “Sijakuona siku nyingi.

Ulikuwa umesafiri?”

6. **Ukifika Shinyanga** nisalimie Rozi, Majaliwa, Sharodi na Timtim.
7. Nipe huo mkuki. Loo! kumbe umeshika kutu hivi?
8. Petoe akaruka kisha akasema, “Teledi tazama nyoka huyo!”
9. Umemwona Fatuma?
10. Sijamwona Fatuma lakini nimemwona rafiki yake.

Katika *Educational Books Publishers Ltd 2 (MWF)* matumizi ya viakifishi yanaonekana kutokuwa sahihi na thabiti kama mifano ifuatayo inavyojionesha:

1. Mama akasema, “Mbona kinywa chako kinatoa harufu mbaya?” (uk. 48)

2. Nuru akasema, “**Mama**, asubuhi sikupiga mswaki. **Nilipojaribu kupiga mswaki** jino likaniuma sana. Nisamehe mama.” (uk. 48)
3. Adamu akasema: “**ama** kweli, familia yenu ni nzuri.” (uk. 76)
4. **Mama alipokula** akasema: “siku hizi wavulana wanapika vyakula vizuri kwelikweli.” (uk. 76)
5. **Baada ya mazungumzo ya wazazi na watoto wao** Hezroni akasema, “Naomba unisamehe kwa kosa langu. Sitarudia tena kosa hili. Naomba pia mnisamehe kwa kuwasumbua.” (uk. 81)
6. **Ilipofika saa saba mchana**, Chibwaye akasikia njaa. (uk. 95)
7. **Alipoanza kula** mara akaingia rafiki yake anayeitwa Mashaka kwa furaha. (uk. 95)

Katika mifano (1) - (7) hapo juu, kuna tofauti ya matumizi ya kiakifishi kimoja kutoka sentensi moja hadi nyingine. Katika (1), (2) na (5), kabla ya mnukuo, kuna mkato, lakini katika (4), kabla ya mnukuo, kuna nuktapacha. Kwa mujibu wa Nadharia Tumizi ya Uakifishaji, mkato (kiakifishi cha *Safu 4*) ndio kiakifishi kizito cha kutenganisha kirai au tungo isiyo na muundo wa KN na KT. Kwa hiyo, kuweka nuktapacha katika (4), ni kuikiuka nadharia hiyo. Kwa mujibu wa Biays & Wershoven (2003) na Arlov (2003), mkato uwekwe kabla ya mnukuo iwapo maneno yaliyomo ndani ya minukuo hayazidi arobaini na neno la kwanza baada ya mnukuo lianze kwa herufi kubwa.

Katika (2), (4), (5) na (7), kuna vishazi tegemezi ambavyo havijatengwa kwa mkato. Vishazi hivyo ni *nilipojaribu kupiga mswaki*, *mama alipokula*, *baada ya mazungumzo ya wazazi na watoto wao* na *alipoanza kula*, mtawalia. Kwa upande mwingine, katika (6) kishazi tegemezi *ilipofika saa saba mchana*, kimetengwa kwa mkato.

Pia, kutoka katika *Educational Books Publishers Ltd 3 (MWF)*, mifano ya matumizi ya viakifishi inaonekana kutokuwa thabiti. Tungo zifuatazo zinathibitisha kauli hii.

1. **Chui alipoingia pangoni mwake**, akawakuta watoto wake wawili tu. (uk. 15)
2. **Kwa kuwa misitu inatupatia faida hizo**, ni lazima tuitunze. (uk. 39)
3. **Watu waliozoea kukata miti ovyo misituni** wanatakiwa kuacha kuharibu maliasili hiyo. (uk. 39)
4. **Baada ya kupika** akapanda juu ya paa na kuanza kazi ya kuezeka. (uk. 98)
5. **Alipofika karibu na nyumbani kwake** akajikwaa na kuanguka. (uk. 98)

Katika (1) na (2), vishazi tegemezi *chui alipoingia pangoni mwake* na *kwa kuwa misitu inatupatia faida hizo* vilivyopo mwanzoni mwa sentensi, kwa

mfuatano huo, vimetengwa kwa mkato. Kwa upande, mwingine, katika (3) - (5), vishazi tegemezi watu waliozoea kukata miti ovyo misituni, baada ya kupika, alipofika karibu na nyumbani vimetengwa kwa kiakifishi nunge.

Kutoka *Ujuzi Books Ltd 4 (MWF)*, mifano ifuatayo inathibitisha hoja hii pia:

1. Alipofika mahali penye vichaka vidogo, alisikia sauti za ndege. Zilikuwa sauti za mbayuwayu na shore. Zilimfanya atembe kwa uangalifu. (uk. 18)
2. Mwalimu alimwambia Sabi, “**Usiwe na wasiwasi, mguu wako utapona.** Sote tunakuombea upate nafuu.” (uk. 26)
3. Wahenga walisema, “Asiyefunzwa na mamaye hufunzwa na ulimwengu.” (uk. 48)
4. Sote tutambue kuwa, “Umoja ni nguvu, utengano ni udhaifu.” (uk. 55)
5. Siku atakayopiga mtindi, ndiyo siku nitakayokiona cha mtema kuni. (uk. 72)

Katika sentensi za hapo juu, kila tungo yenye kiini kimoja cha taarifa: KN kimoja na KT kimoja, imetushwa nukta mwishoni, lakini katika (2), tungo *usiwe na wasiwasi, mguu wako utapona* yenye viini viwili vya taarifa: *usiwe na wasiwasi* na *mguu wako utapona*, imeakifishwa kama tungo yenye kiini kimoja cha taarifa na kusababisha kosa la ubebanifu sentensi. Ilipaswa kutengwa na kuandikwa kama sentensi mbili zinazojitegemea: *Usiwe na wasiwasi. Mguu wako utapona.* Nadharia Tumizi ya Uakifishaji inaelekeza kutenganisha sentensi kulingana na idadi ya viini vya taarifa, jambo linaloungwa mkono na APA (2001) na Komba & wenz. (2012).

Katika *Educational Books Publishers Ltd 5 (MWF)*, Sura ya Kumi na Mbili (uk. 99-100) ilihusu uakifishaji kama maudhui yanavyoonekana hapo chini.

Mtu anayesoma tungo au habari vizuri huzingatia vituo na alama nyingine za uandishi. **Kwenye kituo kikubwa (.)** hutua na **penye kituo kidogo (,)** hutua kidogo. **Penye alama ya kuuliza (?)** hupasoma kwa sauti ya kuuliza swali na **penye alama ya kushangaa** hupasoma kwa sauti ya kushangaa. Mwalimu alisisitiza kwamba **mtu anayesoma utungo au habari kwa kuzingatia vituo na alama** humrahisishia yeye mwenyewe na wanaomsikiliza kuelewa utungo au habari ile. Mwalimu Finyatonge aliandika mifano mingi tofautitofauti kisha akasoma kwa sauti ili tusikilize jinsi:

- anavyotamka silabi za kila neno kwa usahihi;
- anavyotamka neno zima kwa lafudhi ya Kiswahili bila kulikatakata;

- anavyozingatia vituo.

Zifuatazo ni baadhi ya sentensi alizoandika mwalimu na kuzisoma kwa sauti. Je, wewe unaweza kuzisoma kwa usahihi?

1. Soma vizuri.
2. Mwrite aje ale chakula chake.
3. Unamkasirikia nani?
4. Alimega, akatia mdomoni, akatafuna, akatua kidogo, kisha akameza.
5. Fanjala, umejifunza kusoma vizuri leo?
6. Lo! Hili ni balaa.
7. Usijichekeshechekeshe.
8. Binti Harakatele hakutaka kuendelea kuongea na yule mvulana mwenye maneno mengi kwa sababu alijua angemchelewesha bila manufaa.

Katika kitabu hiki, matumizi sahihi ya viakifishi yameonekana kutozingatiwa katika baadhi ya tungo zilizomo katika matini hiyo. Kwa mfano, vishazi tegemezi *mtu anayesoma tungo au habari vizuri* na *mtu anayesoma utungo au habari kwa kuzingatia vituo na alama*, vimeakifishwa kwa nunge badala ya mkato. Sentensi ya kwanza na ya nne katika kifungu cha habari husika hapo juu, zimebeba viakifishi hivyo. Halikadhalika, vihusishi awali *kwenye kituo kikubwa* (.), *penye kituo kidogo* (,), *penye alama ya kuuliza* (?) na *penye alama ya kushangaa*, ambavyo si sehemu ya sentensi kuu katika sentensi ya nne na ya tano, navyo vimeakifishwa kwa nunge.

Kwa upande mwingine, katika *Oxford University Press 7 (MWF)*, kumeonekana kukosekana kwa uthabiti wa matumizi ya viakifishi. Matini zifuatazo zinashadidia hilo:

1. **Wiki iliyopita**, tulitembelea idara hii (uk. 5).
2. **Mara nyingine** mvua hizi huleta mafuriko na madhara yasiyo na kifani (uk. 9).
3. **Maarifa tuliyoipata** yatatusaidia sana katika kuanza maisha (uk. 68).
4. **Katika hotuba yake** aliwapongeza wanakijiji kwa uamuzi wa kimaendeleo (uk. 82).
5. **Baada ya chakula**, Rais aliagana na wananchi akaendelea na msafara wake (uk. 83).
6. **Japo tunaondoka**, tutaendelea kuikumbuka shule yetu na kuithamini.

Katika sentensi (1) na (5), KE funguzi *wiki iliyopita* na *baada ya chakula* (ambavyo si sehemu ya sentensi kuu) vimetengwa kwa mkato, lakini vifungu

neni kama hivyo katika sentensi (2) na (4) mara nyingine na katika hotuba yake, vimeakifishwa kwa nunge. Katika (3), kishazi tegemezi maarifa tuliyopata kimeakifishwa kwa nunge wakati katika (6), kishazi tegemezi japo tunaondoka kimetengwa kwa mkato.

Kanuni za kimuundo na za kisemantiki za Nadharia Tumizi ya Uakifishaji zinadai KE vyote vinavyotokea mwanzoni mwa sentensi, tofauti na vya wakati na vya mahali ambavyo vinaakifishwa kwa nunge, viakifishwe kwa mkato. Akisisitiza hoja hii, Meyer (ametajwa) anasema:

Conjuncts are distantly related from the clauses in which they occur because they have a connective function: they relate sentences to one another, a function that is best reinforced by the use of some marks of punctuation. Adjuncts, on the other hand, serve no linking function but instead add meaning to the sentences in which they occur. For this reason, adjuncts can be optionally punctuated.

Vielezi unganishi havina uhusiano wa karibu na vishazi vinamotokea kwa sababu vina dhima ya kiuunganishi. Huonesha uhusiano baina ya sentensi moja na nyingine, dhima ambayo huoneshwa kwa kutumia viakifishi. Kwa upande mwingine, vielezi vya wakati au mahali havina dhima yoyote ya kiuunganishi mbali na kuongeza maana katika sentensi vinamotokea. Kwa sababu hiyo, vielezi vya wakati au mahali vinaweza visiakifishwe (Tafsiri yangu).

Meyer (ametajwa) anaendelea kusema kuwa, kisintaksia na kisemantiki, kwa kawaida, vielezi vya wakati au mahali, huakifishwa kwa nunge kwa sababu havina dhima ya uunganishi ila kiuchomozi, huakifishwa kwa mkato ili kuvifanya viwe chomozi au sisitizi. Kwa hiyo, kutenga KE cha wakati *wiki iliyopita* katika (a), kunaaweza kuwa sahihi kwa sababu, kwa mujibu wa Meyer (ametajwa), kunaonesha kuwa inawezekana mwandishi alikusudia kusisitiza kuwa idara fulani ilitembelewa wiki iliyotangulia. Kwa upande mwingine, KE vingine katika (2)-(4), ambavyo vimeakifishwa kwa nunge, vilipaswa kuakifishwa kwa mkato, (kiakifishi cha *Safu 4*) ambacho ndicho kiakifishi kizito cha kuakifisha virai vyenye dhima ya kiuunganishi.

Kwa kiasi kikubwa, uakifishi usio sahihi na thabiti, katika nyaraka hizi, umeonekana kutawaliwa na uakifishaji wa vishazi tegemezi. Kitendo hiki kinakiuka matumizi ya mkato (kiakifishi cha *Safu 4*) ambacho ndicho kiakifishi kizito cha kutenga vishazi tegemezi vitokeavyo mwanzoni mwa sentensi. Wataalamu mbalimbali wa uakifishaji wanadai kuwa fungu lolote la maneno

linalotangulia sentensi yenye KN na KT, ni lazima litengwe kwa mkato (Norton & Green, 2002; Biays & Wershoven, 2003 na Ganobocsik-Williams, 2004).

3.0 Hitimisho

Makala haya yamechambua misingi ya Nadharia Tumizi ya Uakifishaji na kuonesha kuwa nadharia hiyo ndio mwongozo muhimu sana katika uakifishaji wa maandiko. Pamoja na umuhimu wake huo mkubwa, makala haya yameonesha kwamba haizingatiwi kwa uhakika na waandishi, hususan wanafunzi wa shule za msingi. Makala imebainisha kuwa madhara ya kutozingatiwa kwa misingi ya Nadharia Tumizi ya Uakifishaji ni kuandikwa kwa matini zisizoeleweka kutokana na kuakifishwa kwa namna isiyo sahihi. Kwa hiyo, ni vema Nadharia Tumizi ya Uakifishaji ikazingatiwa ili maandiko yaweze kuakifishwa vema na kuweza kueleweka kwa wasomaji husika.

Marejeleo

- APA (2001). *American Psychological Association Guide*. [<http://www.eiu.edu/~edadmin/apa.pdf>].
- Arlov, P. (2003). *Wordsmith: A Guide to College Writing, Tol. 3*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Biays, J.S. & Wershoven, C. (2003). *Along These Lines: Writing Sentences and Paragraphs, Tol. 2*. New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Bouyakoub-Bouabdallah, N. (2012). *Exploring Writing in an Academic Context: The Case of First-Year University Students*, Tasnifu ya Shahada ya Uzamivu ya Chuo Kikuu cha Tlemcen (Haijachapishwa).
- Ganobcsik-Williams, L. (2004). *A Report on the Teaching of Writing in UK Higher Education*. London: Literary Fund.
- Isaya, J.K. (2009). *Kiswahili kwa Shule za Msingi 5 (MWF)*, Dar es Salaam: Educational Books Publishers Ltd.
- Kiango, J. (2011). *Kiswahili Darasa la 7 (MWF)*, Dar es Salaam: Oxford University Press.
- Komba, S.C., Kafanabo, E.J., Njabili, A.E. & Kira, E.S. (2012). "Comparison between Students' Academic Performance and their Abilities in English Language Skills: A Tanzanian Perspective," katika *International Journal of Development and Sustainability Tol. 1, Na. 2*: 305 - 325.
- Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London: Longman.
- Makombo, H. & Wachira, W. (2008). *Misingi ya Kiswahili 4 (MWF)*, Dar es Salaam: Ujuzi Books Ltd.
- Masood, A.J. (2013). *Kiswahili kwa Shule za Msingi 3 (MWL)*, Dar es Salaam: Educational Books Publishers Ltd.

- Meyer, C. (1989). "Grammar and its Application in the Composition Classroom,"
[<https://journals.iupui.edu/index.php/teachingwriting/article/view/1018/1004>] 22/01/2013.
- Mkinga, M.G. (2007). *Kiswahili kwa Shule za Msingi 2 (MWL)*, Dar es Salaam: Educational Books Publishers Ltd.
- Norton, S. & Green, B. (2002), *Essay Essentials with Reading, Tol. 3*, Edinburgh: Thomson Nelson.
- Stephano, R. (2015). "Uzingatizi wa Viakifishi katika Uandishi wa Kitaaluma: Mifano kutoka Shule za Msingi Tanzania." Tasnifu ya Shahada ya Uzamivu ya Chuo Kikuu cha Dodoma (hajachapishwa).